

A Thematic Analysis of the Governance of Islamic Balance in Nahj al-Balagha

Mohammad Hakak¹ | Zahra Ghafouri² | Seyyed Mohammad Roknijo³

Abstract

This research presents model of Islamic governance based on Malik Ashtar's treaty, which is in the foundation of a good and idealistic society. Hazrat Amir's letter 53 to the governor of Egypt is the most famous document describing the duties of Islamic rulers. The current research has an exploratory nature, it is done with an inductive approach and it is placed in the framework of interpretive paradigm. The information sources of the research are the text of letter 53 of Nahj al-Balagha. Thematic analysis method was used to analyze the data. In this research, the text of 53 letters was examined and analyzed, which finally led to the counting of 135 basic themes, which were classified into 19 organizing themes and 3 inclusive themes. These three inclusive themes include; Ethical principles, macro policies, and practical measures are the Differentiates this research different from other researches.

Keywords: Islamic governance; Letter 53 of Nahj al-Balagha, increasing insight, Islamic system, Alawi government.

3

Vol. 30
Autumn 2022

Research Paper

Received:
4 April 2022
Accepted:
6 August 2022
P.P: 43-76

ISSN: 2251-6980
E-ISSN: 2645-5234

DOR: 20.1001.1.22516980.1401.30.6.2.1

1. Corresponding author: Doctoral student of systems management, Imam Hossein University, peace be upon him.
Hakkak.m@lu.ac.ir
2. Assistant Professor, Faculty of Management and Economics, Imam Hossein University (AS).
3. Associate Professor of the Faculty of Islamic Studies and Management of Imam Sadiq University, peace be upon him.

تحلیل مضمون حکمرانی تراز اسلامی در عهد مالک‌اشتر

زهرا غفوری^۱ | محمد حکاک^۲ | سید محمد رکنی جو^۳

چکیده

این پژوهش به ارائه الگوی حکمرانی اسلامی بر مبنای عهد مالک‌اشتر که در پی جامعه نیک و آرمان‌گرا ست، می‌پردازد. نامه ۵۳ حضرت امیر به والی مصر، مشهورترین سند شرح وظایف حاکمان اسلامی است. نوع‌شناسی مقاله حاضر، بر اساس هدف از نوع اکتشافی است که با رویکرد استقرایی انجام شده و در چارچوب پارادایم تفسیری قرار می‌گیرد. روش گردآوری اطلاعات به طریق اسنادی، و روش تحلیل داده‌ها نیز از نوع تحلیل مضمون است. در این پژوهش متن نامه ۵۳ مورد بررسی و واکاوی قرار گرفت که در نهایت منجر به احصاء ۱۳۵ مضمون پایه گردید که در ۱۹ مضمون سازمان‌دهنده و ۳ مضمون فراگیر طبقه‌بندی شدند. سه مضمون فراگیر شامل؛ اصول اخلاقی، سیاست‌های کلان و اقدامات عملی حکمرانی است که پژوهش حاضر را از سایر پژوهش‌ها متمایز ساخته است. **کلیدواژه‌ها:** حکمرانی اسلامی؛ نامه ۵۳ نهج‌البلاغه؛ نظام اسلامی؛ حکومت علوی.

۳

سال سی و یکم
پاییز ۱۴۰۲

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:
۱۴۰۱/۱۰/۲۷
تاریخ پذیرش:
۱۴۰۲/۰۷/۲۰
صص: ۶۹-۴۷شاپا چاپی: ۶۹۸۰-۲۲۵۱
الکترونیکی: ۵۲۳۴-۲۶۴۵

DOR: 20.1001.1.22516980.1402.31.3.2.2

۱. دانشجوی دکتری، گروه مدیریت دولتی، دانشکده علوم اقتصادی و اداری، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران.

۲. نویسنده مسئول: دانشیار، گروه مدیریت دولتی، دانشکده علوم اقتصادی و اداری، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد،

hakkak.m@lu.ac.ir

ایران.

۳. کارشناسی ارشد مدیریت دولتی، دانشکده مدیریت و حسابداری دانشگاه پردیس فارابی، قم، ایران.

مقدمه و طرح مسئله

یکی از مسائل مطرح جهان امروز، تغییرات زودگذر دولت و فرایندهای حکمرانی است. شکل سنتی دولت‌ها تغییر یافته و به تبع آن ماهیت فرایندهای حکمرانی جرح و تعدیل شده است^۱ (یوسفی شیخ ریاط و بابایی، ۲۰۱۸: ۱۱۶). در این میان آنچه بدان بیشتر توجه شده، حکمرانی خوب است. کاستی‌های موجود در حکمرانی خوب سبب شد که مفهوم حکمرانی جامع مطرح شود (خاشعی و دیگران، ۱۳۹۳: ۸۵). حکمرانی خوب در یک فرهنگ مادی شکل گرفته و رشد نموده است و قطعاً با فرهنگ اسلامی همخوانی ندارد و شاخص‌های آن از نظر مبانی فلسفی، تفاوت‌های اساسی با شاخص‌های اسلامی و الهی دارد (ابطحی و دیگران ۱۳۹۷: ۳۰). آنچه خلأ آن در ادبیات رشته مدیریت دولتی احساس می‌شود، موضوع حکمرانی جامع است که به منزله جایگزینی برای حکمرانی خوب، محسوب می‌شود. برای جبران این خلأ، محقق در پژوهش حاضر درصدد است تا مولفه‌های حکمرانی تراز اسلامی را از منشور حکومتی حضرت امیر علیه‌السلام استخراج نماید. نگاه اسلام به حکمرانی نگاهی بسیار عمیق و تعیین‌کننده است که رشد و تعالی انسان در سایه آن رقم می‌خورد. حکمرانی اسلامی بر کلیه فرایندهای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی تأثیرگذار بوده که ابعاد معنوی و مادی انسان را شامل می‌شود، و همچنین محیط رشد و تعالی انسان را تأمین می‌کند. عامل رفع فقر و بیکاری، مقابله با سلطه، مبارزه با فساد و تبعیض، تأمین عدالت، ایجاد شفافیت و مشارکت مردم برای خودسازی آنها در عرصه‌های حکمرانی، است (قلی‌پور، ۱۳۸۵: ۱۱۵-۱۱۷)؛ لذا محقق در پژوهش حاضر تلاش کرده است تا گامی در جهت ارائه الگوی حکمرانی تراز اسلامی با محوریت مبانی دینی و فرهنگ نهج‌البلاغه بردارد که ارائه‌دهنده راهکارهای مناسب برای دولت‌های اسلامی باشد. از آنجایی که حکومت جمهوری اسلامی ایران بر اساس مبانی ارزشی - دینی شکل گرفته است، که تبیین الگوی حکمرانی اسلامی با تاسی از منشور حکومتی امیرالمؤمنین علیه‌السلام از اولویت‌های مهم آن به شمار می‌آید. از سوی دیگر؛ در سال‌های اخیر، محور حکمرانی اسلامی از موضوعات جدی بوده که برنامه‌ریزان و مسئولان نظام به آن اقبال داشته‌اند (یوسفی شیخ ریاط و همکاران، ۱۳۹۴: ۵۹). با توجه به خلأ موجود، پژوهش حاضر بر آن است

1. Yousefi Sheikh Rabat& Babaei

تا با الگوپذیری از منشور حکومتی امیرمؤمنان علیه‌السلام به تدوین و ارائه الگوی حکمرانی تراز اسلامی بپردازد؛ لذا پرسش زیر مطرح می‌شود:

مؤلفه‌های حکمرانی تراز اسلامی در منشور حکومتی امام علی علیه‌السلام کدام است؟

چارچوب نظری و پیشینه پژوهش

مفهوم حکمرانی

یکی از موضوعات مهم و پرتکرار که از دهه ۱۹۸۰ به بعد در ادبیات توسعه مطرح شده، موضوع حکمرانی است. این موضوع به طور خاص در کشورهای در حال توسعه و در راستای تحکیم و نهادینه‌سازی جامعه مدنی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است (جمشیدی و سافاری، ۲۰۱۶: ۶۴۰).^۱ حکمرانی در لغت به معنی تنظیم امور، اداره کردن، و رابطه بین شهروندان و حاکمان، است. (کجا، آن متا، ۲۰۰۷: ۳).^۲ موضوع کلیدی حکمرانی خوب، نحوه دست‌یافتن به حکومتی است که بتواند بستر لازم را برای توسعه عادلانه و مردم‌سالار فراهم کند؛ به عبارتی ماهیت حکمرانی، با میزان تسلط و اعمال قدرت، متفاوت است و به نوعی از تنظیم‌گری نشئت می‌گیرد (حمیدی و دیگران، ۱۳۹۸: ۲۲۶). اصطلاح حکمرانی عبارت است از اعمال حاکمیت بر نهادهای مختلف فرهنگی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، به منظور ارائه کیفیت خدمات مطلوب به شهروندان. برای این منظور باید نهادهای مدنی تأثیرگذار بر فرایندهای رشد و توسعه را تقویت کرد. (قلی‌پور، ۱۳۸۵: ۱۱۶).

حکمرانی اسلامی

در فرهنگ دینی ما مکرر به پدیده حکمرانی خوب اشاره شده است. دستورات صریح دین اسلام در سال‌ها قبل از طرح ایده حکمرانی خوب، در قرآن، روایات امامان، و سیره پیامبران، مبانی حکمرانی خوب بیان شده است که بعد از گذشت قرون متمادی فلسفه غرب از آن به عنوان «پیشرفت بشری و پیش‌نیاز توسعه همه‌جانبه» یاد کرده است (الگار حمید، ۲۰۰۸: ۵۲).^۳

1. Jamshidi & safari
2. Kjaer, Anne Mette.
3. Algar Hamid

حکمرانی مطلوب در اسلام

تمام اصول حکمرانی مطلوب اسلامی با تکیه بر اخلاق و رفتار اسلامی و مهربانی نسبت به بندگان خدا طراحی شده است. در دین اسلام این باور وجود دارد، که حکومت ناشی از اراده الهی و تأکید بر کرامت انسان است. خداوند متعال منشأ همه حقوق و آزادی‌های انسان است. جدا کردن انسان از حقایق دینی و محدود شدن در قوانین جامعه، مانند گیاه بی‌ریشه و خانه‌ای بدون پی است، که با وزش باد به هم می‌ریزد. برخی از شاخص‌های که در اسلام به آن توجه شده؛ مانند شاخص حق اظهار نظر، شفافیت، دادرسی عادلانه، کنترل فساد، مشارکت، انصاف، مسئولیت‌پذیری و پاسخگویی، را می‌توان اشاره کرد (متفکر و بهاروندی، ۱۴۰۱).

حکمرانی از منظر نهج البلاغه

نگاه حضرت امیر (ع) در نهج البلاغه به مسئله حکومت‌داری، نگاهی الهی است؛ نگاهی که با رویکرد دینامدارانه و قدرت‌گرایانه تفاوت اساسی دارد. حضرت علی (ع) در آغاز حکومت‌داری خود، دلیل پذیرش آن مسئولیت بزرگ را بازپس گرفتن حق ستم‌دیده از ستمگر بیان کرده و آن را تعهدی می‌داند که خداوند از عالمان گرفته است و فرمود: قسم به خدایی که دانه را شکافته و جانداران را خلق کرده است که اگر فراوانی آن جماعت نبود، یا گرد هم آمدن یاران، حجت را بر من تمام نمی‌کرد و خداوند از دانشمندان پیمان نگرفته بود که در برابر شکم‌بارگی ظالمان و گرسنگی مظلومان خاموشی اختیار نکنند، افسار شتر خلافت را بر گردنش می‌افکندم و ترکش می‌کردم و در پایان با آن همان می‌کردم که در آغاز کرده بودم (حمیدی و دیگران ۱۳۹۸: ۲۲۸).

حکمرانی مطلوب در سیره علوی

از دو جهت می‌توان به شاخص‌های حکمرانی مطلوب در سیره علوی نگریست؛ نخست از جهت واقعیتی که در جامعه اسلامی بجا گذاشته است، از این جهت می‌توان دید که این شاخص‌ها چقدر با واقعیت‌های تاریخ اسلام تطابق دارد، دوم توصیف شاخص‌های ایده‌آل در سیره پیامبر و امام علی (ع). حضرت امیر (ع) در کوفه طی یک سخنرانی، اهداف و آرمان‌های حکومت‌داری خود را این‌گونه تشریح می‌کنند: بارالها! تو آگاهی که هدف ما از برپا کردن قیام، وابستگی به

قدرت و دستیابی به فزونی متاع دنیایی نیست و تنها بدین نیت است که نشانه‌های دین تو را به جایی که بود بازگردانیم و در سرزمین‌هایی که به تو تعلق دارد اصلاح و آبادانی را ترویج کنیم، به نحوی که بندگان تو که پیش‌تر در حق آنها ظلم شده، احساس امنیت کنند و فرامین موردنظر تو که اجرای آنها به فراموشی سپرده شده را در جامعه حاکم گردانیم (سردارنیا و دیگران ۱۳۹۳: ۳۸).

در زمینه حکمرانی اسلامی تاکنون پژوهش‌های زیادی در داخل و خارج انجام گرفته است. پیشینه تجربی پژوهش‌های انجام شده، در جدول ۱ ارائه شده است. بر اساس آنچه در جدول ۱ درج شده است، مشاهده می‌شود که یافته‌های پژوهش‌های در دست بررسی، بر جنبه‌های کلی حکمرانی اسلامی تمرکز کرده‌اند؛ اما در پژوهش حاضر تلاش شده است تا طبقه‌بندی متفاوتی ارائه شود؛ لذا در پژوهش حاضر با جست‌وجو در آموزه‌های نهج‌البلاغه، تلاش شده است تا ویژگی‌های متمایزی از حکمرانی اسلامی در مقایسه با سایر پژوهش‌ها احصا شود.

جدول ۱. پیشینه تجربی پژوهش

پژوهشگر	عنوان	یافته‌ها
کمالی، ۱۳۹۶	بررسی اهداف حکومت دینی از منظر نهج‌البلاغه	بررسی اهداف کلان حکومت اسلامی در ابعاد مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و امنیتی.
موسوی و همکاران، ۱۳۹۷	نقش اخلاق اسلامی در حکمرانی مطلوب	با بررسی شاخص‌های حکمرانی مطلوب به‌خوبی متوجه می‌شویم که اساس همه آنها بر اخلاق اسلامی متمرکز است چگونه می‌شود که باین‌همه حجم آیات کلام‌الله مجید و فرمایشات ائمه معصوم و بزرگان دین که دارای ابعاد کاملاً اخلاقی هستند اصول خوب چون مسئولیت‌پذیری، پاسخگویی، حکومت قانون، عدالت‌ورزی، دادرسی عادلانه، حق اظهارنظر، مشارکت، کنترل و مبارزه با فساد و شفافیت از بعد اخلاقی تعریف و تفسیر شوند؛ اما مبتنی بر اخلاق نباشد؛ لذا اخلاق و حاکمیت، هیچ تنازع و تعارضی با همدیگر ندارند.
صالح‌نیا و احمدی، ۱۴۰۱	شناسایی و اولویت‌بندی چالش‌های حکمرانی در جمهوری اسلامی	این موانع، شامل تحریم و شرطی شدن اقتصاد «فساد اداری، کم‌رنگ بودن شفافیت، ضعف دولت الکترونیک، اقتصاد متکی به نفت، مسئله خصوصی‌سازی و رقابت‌پذیری، کاهش جمعیت و بسته شدن

جدول ۱. پیشینه تجربی پژوهش

پژوهشگر	عنوان	یافته‌ها
	ایران	پنجره جمعیتی، و نظام بودجه‌ریزی معیوب، به ترتیب بیش از سایر موارد مورد توجه تصمیم‌گیران بوده.
متفکر و بهاروندی، ۱۴۰۱	ارائه مدل مؤلفه‌ها و شاخص‌ها حکمرانی اسلامی بر اساس تحلیل نظر خبرگان و کارشناسان حکمرانی مطلوب	نتایج حاصل از تحلیل عاملی بر روی پاسخ‌های ۵۰ نفر از نمونه مورد مطالعه؛ ۳۶ شاخص، ۱۴ مؤلفه و ۵ بعد (انسجام همگرایی و هم‌افزایی، اعتماد ارکان حکمرانی به یکدیگر، فرایند انتخاب اصلاح و نظارت بر حکومت، توسعه ظرفیت‌ها، سیاست‌ها و اقدامات و حاکمیت و توسعه ارزش‌های اسلامی در فرایندها) شناسایی شد.
محمدی، ۱۳۹۸	پاسخگویی و حکمرانی مطلوب در حکومت دینی	امام علی نه تنها در مقام نظر معتقد به حکمرانی مطلوب بوده‌اند، بلکه در عمل نیز همواره خود را متعهد به آن می‌دانستند.
قهرمان، ۱۴۰۱	حکمرانی اسلامی با بهره‌گیری از رویکردی غیر معرفت‌شناختی	در رویکرد غیر معرفت‌شناسانه به حکمرانی اسلامی که می‌توان آن را «حکومت‌مندی اسلامی» نامید، اسلام به نیروی سیاسی فعال در زیست‌درون ماندگار سوژه‌ها بدل خواهد شد که رفتار سوژه‌ها را به واسطه نسبت‌های متغیر و هر روزه با خودشان، مقاومت در برابر بدیهیات متصلب و سلطه آور زمان حال و تبدیل کردن سوژه‌های مسلمان به نیروهای خلاق حکمرانی، تنظیم و هدایت می‌کند.
فالح سالم الکھتانی ^۱ ، ۲۰۱۴	حکمرانی اسلامی در شرکت‌ها	در این مقاله مزایای حاکمیت اسلامی عربستان، و ارزش‌های اجتماعی چون عدالت و برابری، حساب پس‌دهی و پاسخگویی، مشورت و اجماع، و ارزش‌های اخلاقی همانند صداقت و راست‌گویی، اخلاص، اخوت و برادری، اشاره دارد
ذوالکفلی و مهمت ^۲ ، ۲۰۱۹	وضعیت حکمرانی اسلامی در مؤسسات مالی اسلامی	یافته‌های نظرسنجی تأیید می‌کند که تفاوت‌های قابل توجه و شیوه‌های مختلف حکمرانی اسلامی در بین IFI در کشورهای مورد بررسی وجود دارد.
عبدالرحمن	اصول حکمرانی	یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد چارچوبی بر اساس ارزش‌هایی چون

1. Faleh Salem al-Kahtani
2. Zulkifli Hasan

جدول ۱. پیشینه تجربی پژوهش

پژوهشگر	عنوان	یافته‌ها
بن عبدالعزیز العقبلی، ۲۰۱۹	و شریعت اسلامی	عدالت، پاسخگویی، شفافیت ارائه می‌کند.

روش پژوهش

پژوهش حاضر بر اساس هدف؛ توصیفی-اکتشافی و به لحاظ روش؛ کیفی و در چارچوب پارادایم تفسیری قرار می‌گیرد. شیوه گردآوری داده‌ها بررسی اسناد و مدارک و دارای رویکرد استقرایی است. به منظور تجزیه و تحلیل داده‌ها و شناسایی الگو از روش تحلیل مضمون (تم) استفاده می‌شود (استراس، ۱۹۸۷: ۲۷)^۲. تحلیل مضمون شامل جستجو در جهت یافتن مضامینی است که در تمام داده‌های ما تکرار شده است و مضامین به دست آمده در قالب زیر نظام‌مند می‌شوند: مضمون-های پایه (مضامین اولیه استنباط شده از متن)، مضمون‌های سازمان دهنده (مقوله‌ای به دست آمده از ترکیب و تلخیص مضمون‌های پایه)، مضمون فراگیر (مضامین عالی دربرگیرنده اصول حاکم بر متن به صورت کل). (عابدی جعفری و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۷۸)، (اترید استیرلینگ، ۲۰۰۱: ۳۸۵-۴۰۵)^۳. از نظر مایلز و هابرم؛ روایی مضمون‌ها در مرحله اول و آخر تحلیل داده‌ها مهم و ضروری است. گوبا و لینکلن (۱۹۸۰) مفهوم «امکان اعتماد» را معیار جایگزین روایی و پایایی می‌دانند تا به کمک آن دقت علمی را در پژوهش کیفی مورد سنجش قرار دهند (دانایی فرد و مظفری، ۱۳۸۷: ۱۴۷). به منظور استخراج «الگوی حکمرانی اسلامی» به عنوان الگویی تراز در قلمرو حکومت‌داری اسلامی، منابع و مستندات مربوط به نامه ۵۳ حضرت امیر (ع) مورد واکاوی عمیق و خوانش قرار گرفت که در نهایت با مشورت اساتید حوزوی و دانشگاهی الگوی زیر تدوین شد. فرایند تحلیل داده‌های کیفی شامل چهار مرحله است: آماده‌سازی، آشناسدن، شناسه‌گذاری و به دست آوردن مضامین اصلی (گل وردی، ۱۳۹۳: ۹۵)، (جنیفر و ایمی، ۲۰۰۶: ۲۰)^۴. محقق در پژوهش حاضر، قبل از اینکه کدگذاری داده‌ها را آغاز کند، چندین بار متن نامه ۵۳ را که طولانی‌ترین نامه استراتژیک حضرت محسوب

1. Abdurrahman bin Abdulaziz Alaqil

2. Strauss A. L

3. Attride Stirling

4. Jennifer & Eime

می‌شود، مورد مطالعه قرار داد. بدین ترتیب یادداشت‌برداری و علامت‌گذاری معانی، حاشیه‌نویسی و سایر داده‌یابی‌هایی که در مراحل بعدی به آنها نیاز پیدا خواهد شد، شروع شدند. در این مرحله، بیشتر کار محقق ذهنی و انتزاعی بوده و مترصد این بوده که چه مضامینی در راستای هدف پژوهش قابل استخراج‌اند. به عبارت ساده‌تر، در جستجوی مولفه‌های حکمرانی تراز اسلامی، مبتنی بر هیچ نظریه خاصی پیش نرفته‌ایم؛ بلکه اجازه داده‌ایم تا با ذهنی خالی از نظریه و صرفاً بر اساس داده‌های متنی که پیش رو داشتیم، تم‌ها را استخراج کنیم و این کار به روش دستی انجام گرفته است. در این مرحله، برای اطمینان از اینکه از گزاره‌های متفاوت و مهمی غفلت نشده باشد، حداقل ۴ بار متن نامه مطالعه، بررسی و کدگذاری‌ها کنترل شدند. مرحله بعدی، شامل طبقه‌بندی کدهای متنوع در قالب تم‌های بالقوه و یکپارچه کردن همه خلاصه داده‌های کدگذاری شده در قالب تم‌های مشخص شده است و در نهایت مجموعه تم‌ها مورد بازبینی، تعریف و نام‌گذاری قرار گرفته و گزارش و تحلیل آنها در بخش نتیجه‌گیری ارائه می‌شود. در مقاله حاضر از چسب‌زنی و شناسه‌گذاری به صورت اولیه و ابتدایی ۱۷۲ شناسه از متن نامه مشخص شد، سپس این شناسه‌ها در معرض قضاوت چند نفر از خبرگان دانشگاهی قرار گرفت که مشخصات آنان در جدول ذیل آمده است.

جدول ۲. خبرگانی که برای بازبینی شناسه‌ها از آنان نظرسنجی شد

تخصص	سطح تحصیلات
مدیریت تحول	دانشیار دانشگاه پردیس فارابی
خط‌مشی‌گذاری	دانشجوی دکتری دانشگاه تهران
مدیریت استراتژیک	دانشیار دانشگاه لرستان
معارف و مدیریت اسلامی	دانش آموخته دانشگاه امام صادق و عضو مرکز رشد دانشگاه
مدیریت منابع انسانی	دانشیار دانشگاه علامه
مدیریت منابع انسانی	دانشیار دانشگاه لرستان

و سرانجام پس از بازنگری و حذف شناسه‌های موازی و تکراری و ادغام شناسه‌های مشابه ۱۳۵ شناسه مرتبط با شبکه مضامین حکمرانی اسلامی در عهد مالک‌اشتر مشخص شد.

یافته‌های پژوهش

در این مرحله، پژوهشگر، شناسه‌هایی را که بیشترین قرابت معنایی و مفهومی دارند، کنار هم قرار داد و به خلق معانی و واژه‌های جدید پرداخت. در واقع، شناسه‌ها در همان قالب مضمون‌های پایه دسته‌بندی شده است.

جدول ۳. نمونه‌ای از کدهای باز استخراج شده از متن نامه ۵۳

مضمون پایه	متن نامه ۵۳
محاسبه اعمال در روز حساب	با مردم چنان باش که در روز حساب که خدا را دیدار می‌کنی، عذرت پذیرفته آید که گروه ناتوانان به عدالت تو نیازمندتر از دیگران‌اند
رفتار مهربانانه با زیردستان	مهربانی به رعیت و دوست داشتن آنها و لطف در حق ایشان را شعار دل خودساز
خدا ترسی و اطاعت از پروردگار	ای مالک تو را به ترس از خدا و برگزیدن طاعت او بر دیگر کارها و پیروی از هر چه در کتاب خود بدان فرمان داده، دعوت می‌کنم
رفتار توأم با تأمل و عقلانیت	قاضی تو باید از هر کس دیگر، موارد شبهه را بهتر بشناسد و بیش از همه به دلیل متکی باشد.
ضرورت عمران و آبادی جامعه	پیش از آنکه به فکر گرفتن مالیات مردم باشی در اندیشه آبادانی باش، چرا که در وصول مالیات توفیقی حاصل نخواهد شد مگر پس از آن که رونق و آبادانی فراگیر شده باشد.
واگذاری مسئولیت‌ها باتوجه به صلاحیت افراد	در کار کارگزاریانت بنگر و پس از آزمایش به کارشان برگمار، نه به سبب دوستی با آنها و بی‌مشورت دیگران به کارشان مگمار
کنترل نامحسوس	جاسوسانی از مردم راست‌گوی و وفادار به خود بر آنان بگمار، زیرا مراقبت نهانی تو در کارهایشان آنان را به رعایت امانت و مدارا در حق رعیت وامی‌دارد
رسیدگی و حمایت از محرومان	خدا را، خدا را، در باب طبقه مساکین و نیازمندان و زمین‌گیران. در این طبقه مردمی هستند سائل که در عین نیاز روی سؤال ندارند.

در ادامه مقوله‌هایی که بار معنایی مشابهی دارند و مفهومی یکسان را به ذهن متبادر می‌کند ذیل یک مقوله انتزاعی قرار می‌گیرد؛ به عبارتی با دسته‌بندی، ترکیب و تلخیص مضمون‌های پایه، تعدادی مضمون سازمان‌دهنده ظهور یافت. جدول ۴، مضمون‌های سازمان‌دهنده به همراه مضمون-

های پایه‌ای که این مضمون‌ها را متبلور کرد در قالب ۱۳۵ مضمون پایه و ۱۹ مضمون سازمان‌دهنده نشان می‌دهد.

جدول ۴. مضمون‌های سازمان‌دهنده به همراه مضمون‌های پایه

مضمون سازمان‌دهنده	مضمون پایه
آخرت‌گرایی	ایمان به معاد محاسبه اعمال در روز قیامت یاد مرگ دوری از دنیاطلبی
خدامحوری	خدا ترسی اطاعت از پروردگار مالک نفس بودن یاری رساندن همه‌جانبه حق الهی بودن منصب حکمرانی بندگی تمام‌عیار و ارتباط با خدای متعال نیت خالص در انجام فرائض الهی آرامش و تسکین دل‌ها با یاد خدا طلب بخشش از خداوند چنگ‌زدن به ریسمان الهی ترغیب به نماز و پرداخت زکات حمایت و پشتیبانی از دین قدرشناسی از نعمت‌های خدا تن‌دادن به دشواری‌ها در راه خدا
اخلاق‌مداری	پرهیز از شقاوت مقیدبودن در رفتار و التزام عملی رفتار مهربانانه با زیردستان مثبت‌اندیشی والی فروردن خشم صبوری‌کردن دوری از غرور و خودپسندی

جدول ۴. مضمون‌های سازمان دهنده به همراه مضمون‌های پایه

مضمون سازمان دهنده	مضمون پایه
	دوری از افراد بخیل، حریص، ترسو پرهیز از تملق و چاپلوسی حسن نیت داشتن امانت‌داری خودکنترلی گشاده‌دستی و سخاوتمندی در اجرای حق پوزش‌خواهی پاک‌دامن بودن تعامل نیکو با جوانمردان عذرپذیری بی‌اعتنا به مدح و ثنای دیگران مجرم اسرار بودن
بصیرت افزایی	هوشمندی و ذکاوت دوراندیشی اقدام بدون درنگ و تردید پرهیز از رفتن در راه ضلالت رفتار توأم با تأمل و عقلانیت مهارت ادراکی و قاعده مندی
قانون‌گرایی	قاطعیت و ثبات رای داشتن پایبندی به فرهنگ و سنت نیکوی گذشتگان مجازات فرد خاطی به سبب عبرت دیگران پرهیز از سوء استفاده موقعیت نظم و انضباط قاطعیت و عدم سستی در صدور حکم ضرورت تقسیم کار
ولایت‌پذیری	تمسک جستن به کتاب و سنت تعهد اخلاقی و اجتماعی تبعیت از دستورات مافوق

جدول ۴. مضمون‌های سازمان دهنده به همراه مضمون‌های پایه

مضمون سازمان دهنده	مضمون پایه
	پذیرش امور و اجرای سیاست ها
جهاد با دشمنان	پیوند استوار با سلحشوران حفظ آمادگی دفاعی برقراری امنیت یکدلی و یک رای بودن در جهاد با دشمن مسالمت جویی و صلح طلب بودن از دشمن برحذر بودن پس از صلح پرهیز از پیمان شهناک دوری از ریختن خون حرام
نظارت گرایی	نظارت همگانی برقراری شبکه حفاظت اطلاعات کنترل نامحسوس
شایسته سالاری	واگذاری مسئولیت‌ها با توجه به صلاحیت افراد ارزیابی عملکرد و سنجش رفتار به کارگماری و انتصاب آزمایشی گزینش افراد با کفایت و باصلاحیت توجه به حسن سابقه در انتخاب کارگزاران پیوند دوستی با وزیران شایسته انتخاب یاران اثربخش
اهتمام به پیشرفت علمی	مشورت با عالمان همنشینی با خردمندان استفاده از تجارب پیشینیان
پاسخگویی و مسئولیت	ادای دین ترغیب و تشویق به انجام وظایف آگاهی به جایگاه و مقام اصل مطلق بودن مسئولیت وقت شناسی در انجام امور پرهیز از تغافل در امور مهم

جدول ۴. مضمون‌های سازمان دهنده به همراه مضمون‌های پایه

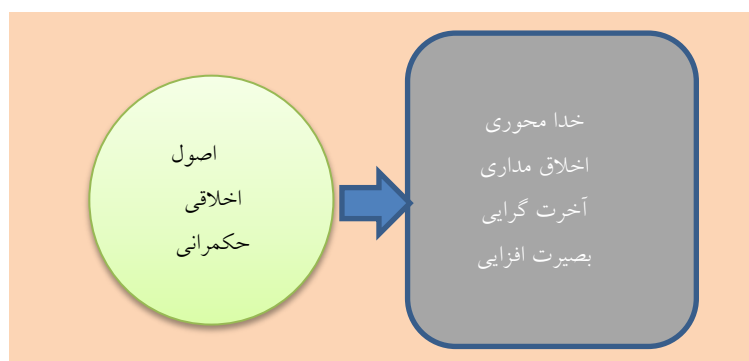
مضمون سازمان دهنده	مضمون پایه
	مقهور سختی کار نشدن
عدالت محوری	عدم پشیمانی از بخشش و عدم شادمانی از عقوبت مردم دوری از پارتی بازی و قوم و قبیله گرایی رعایت اصل میانه روی در اجرای تشویق و تنبیه زیردستان همانند بودن در آفرینش لزوم انجام قصاص دوری از یاور گناهکاران و مددکار ستم پیشگان برابر ندانستن نیکوکار و بدکار نرمش در مقابل ضعیفان و قاطعیت در مقابل زورمندان
اخوت	احسان به رعیت همراه با عدم منت گذاری ارتباط مستمر با اقشار مختلف جامعه برآوردن نیازهای مردم در اسرع وقت اصلاح امور یکدیگر فقد و کوشش در کارها منفعت طلب نبودن
استفاده بهینه از منابع	توجه به منابع انسانی و مادی پر کار و کم خرج بودن ضرورت عمران و آبادانی امور جامعه دوری از سستی در انجام کار
شفاف سازی و کنترل فساد	برطرف کردن ابهام پوشیده نبودن امور والی بر مردم دوری از تظاهر و دورویی پرهیز از رانت و ویژه خواری سلب امتیاز از افراد فرصت طلب برخورد قاطع با مفسدان دور کردن افراد ناشایست از حکومت
شکل گیری وفاق عمومی	مقبولیت رهبر جلب رضایت عمومی

جدول ۴. مضمون‌های سازمان دهنده به همراه مضمون‌های پایه

مضمون سازمان دهنده	مضمون پایه
	خشنودی رعیت مردم‌داری اتحاد و همدلی اعتماد آفرینی
اجماع گرایی و مشارکت شهروندان	اظهار نظر کردن زیردستان ترجیح خشنودی توده مردم بر خواص اختصاص دادن زمان مشخص برای ملاقات عمومی اهتمام ویژه به امورات مردم مشورت‌خواهی
حفاظت از بیت‌المال	جمع‌آوری خراج نظارت بر مالیات‌های حکومتی پرهیز از دست‌اندازی به مال تحت تصرف دوری و منع از احتکار
فقرزدایی و توسعه اقتصادی	رسیدگی و حمایت از محرومان پرهیز از ظلم به مردم ایجاد زیر ساخت‌های اقتصادی پرداخت مکفی به کارکنان بهبود معیشت مردم
تحمل مخالف و ثبات سیاسی	خود رای نبودن و دوری از خودکامگی پرهیز از خیانت و فتنه‌گری برطرف کردن سوءظن و بدگمانی طرفین وفای به عهد داشتن سعه‌صدر

چارچوب حکمرانی تراز اسلامی از متن نامه ۵۳ نهج البلاغه طبق شکل ۴ ارائه می‌گردد. در تبیین چارچوب حکمرانی اسلامی که بر اساس مضامین فراگیر استوار است، هر یک از این مضامین به ابعادی خاص تخصیص یافتند. نگارنده ابتدا مضامین سازمان دهنده‌ای که دارای تناسب و بار معنایی نزدیک بوده، در یک طبقه قرار داده و سپس با توجه به انگاره‌های ذهنی خویش، به هر

یک از طبقات شکل گرفته، مفهومی خاص را تخصیص داده است که هر یک از این مفاهیم، ابعاد چارچوب حکمرانی اسلامی را تشکیل داده است. با بررسی ادبیات پژوهش حاضر و تعاریف ارائه شده از ابعاد حکمرانی اسلامی می‌توان اذعان داشت که به مجموعه‌ای از اقدامات، اصول، ارزش‌ها و سیاست‌های حکمرانی اشاره دارد که بیانگر ویژگی و توانایی‌های مدیریتی، اخلاقی و عملی موردنیاز حاکم برای انجام اثربخش امور است؛ بنابراین، نگارنده نوشتار حاضر در ارائه چارچوب حکمرانی اسلامی طبق شکل ۴، در صدد بوده است تا منطقی مناسب برای تبیین ابعاد حکمرانی اسلامی بر مبنای ادبیات و پیشینه تحقیق در نظر گیرد.

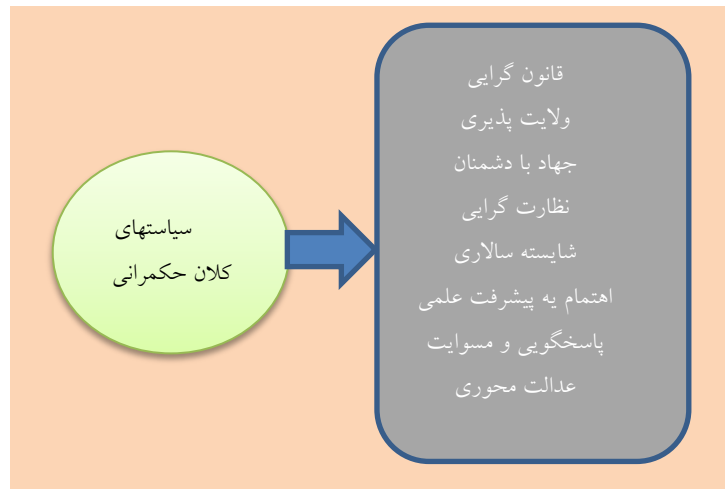

شکل ۱؛ مضامین سطح اصول اخلاقی

اندرزهای اخلاقی امام علی (ع) به والی خود، متوجه کردن به یاد خدا و آخرت گرایی است تا والی با وجدانی بیدار و ضمیری روشن تمام سعی خود را جهت انجام هر چه بهتر مسئولیت که خدمت به مردم و اصلاح و آبادانی امور است، بکار گیرد. به عبارت دیگر این مواضع و ملاحظات اخلاقی همراه با ضمانت اجرای حقوقی و عینی به عنوان ضمانت اجرایی درونی، توجه حکمران را به مسئولیت خویش جلب می‌کند. در حکمرانی اسلامی نظارت بر ارکان و ساختارهای حکمرانی؛ یک رویکرد قانونی، مدنی و الهی است. الهی به آن معنی است که عمل هر انسان در محضر خداوند حاضر است و هر اقدامی که انجام می‌دهد مستند می‌شود و در سرای آخرت مورد محاسبه و سنجش قرار می‌گیرد. در حکمرانی اسلامی هدف غائی، کمال و تعالی انسان است. سازوکارهای حکمرانی در واقع ابزاری هستند تا همه پدیده‌های هستی در خدمت چنین هدفی قرار

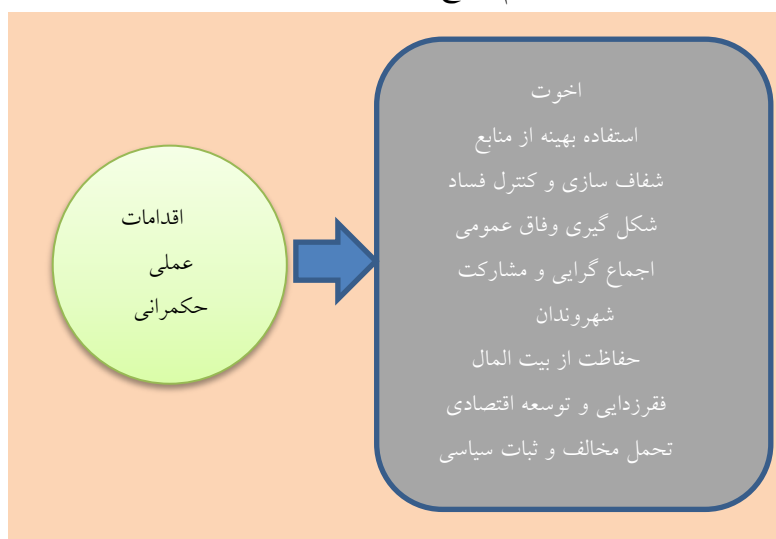
گیرند و تعالی انسان در گرو ارتقای بعد معنوی و مادی وی است. انسان برای پیمودن مسیر تعالی می‌بایستی امنیت و رفاه او تأمین شود از طرف دیگر خواست معنوی او برای خودسازی فردی و اجتماعی نیز تأمین گردد.

شکل ۲؛ مضامین سطح سیاست‌های کلان

در واقع اساس تدوین قوانین در حکمرانی اسلامی؛ مبتنی بر وحی، سیره نبوی و سنت ائمه معصومین به کمک علم، تجربه، عقل است که تحقق عدالت و برابری شرط اصلی برقراری و اصلاح ساختارها و کارآمدی آنها است، به این معنی که فرصت‌های برابر در عرصه‌های مختلف برای همه آحاد مردم جامعه ایجاد گردد تا استعدادها و توانمندی‌های فردی و اجتماعی افراد در جامعه شکوفا شود، بنابراین تعالی و پیشرفت جامعه و انسان در راستای عدالت حاصل می‌گردد. معنی اصلی عدالت در اداره امور، این است که امتیازات افراد در جامعه بر مبنای شایستگی و استحقاق آنها باشد و هر کس و هر چیزی در جای مناسب خود قرار بگیرد. در حکمرانی تراز اسلامی، پاسخگویی در نهادهای حکومتی به طور دقیق و منسجم پیش‌بینی شده و سازوکارهای آن نیز به درستی تعیین گردیده است، طوریکه هر فردی و هر واحدی می‌بایستی پاسخگوی تصمیمات و عواقب عملکرد خود باشد، علاوه بر این؛ هر فرد مطابق ظرفیت و تکالیفی که در عرصه فردی و اجتماعی بر عهده گرفته است در پیشگاه خداوند نیز مسئول و پاسخگو است. از جمله دیگر

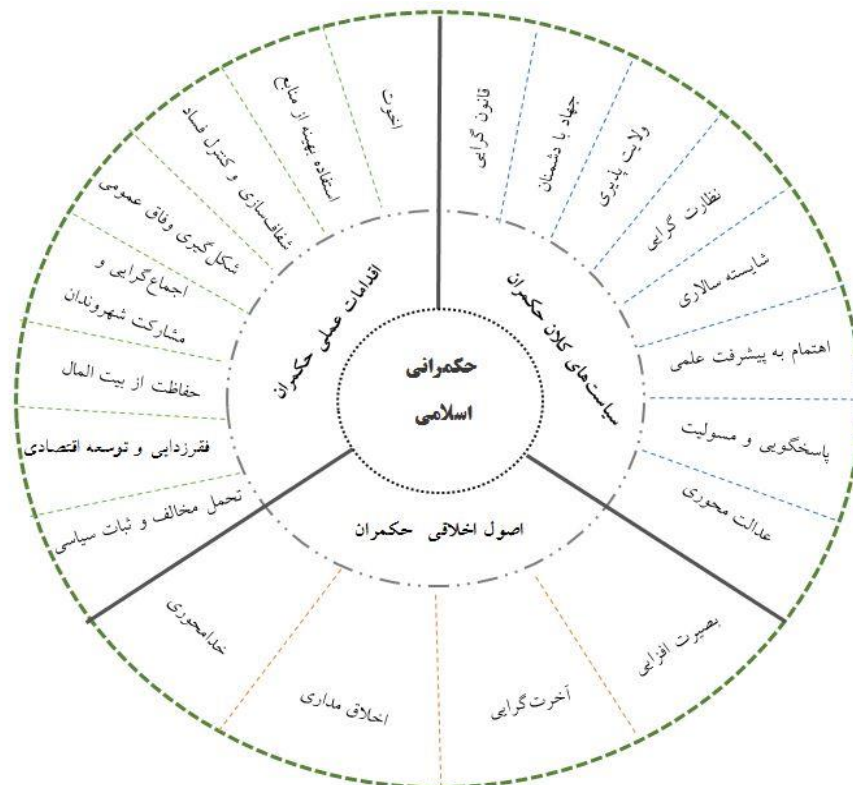
مولفه‌های حکمرانی اسلامی در منشور حکومتی حضرت؛ اهتمام به پیشرفت علمی است. دانستن و تعلیم حق هر انسانی است و برای آن ارزش معنوی بسیار بالائی قائل شده است. از یک طرف آموزش و پرورش در سطوح متوسطه و عالی رایگان پیش‌بینی گردیده است و هر فعالیتی را با اتکا به علم، عقل و تجربه و سنت‌های الهی جایز شمرده است. از طرف دیگر در جریان قراردادن همه مردم در زمینه تصمیم‌گیری ارکان حکمرانی، به صورت شفاف و ارتقای سطح آگاهی‌های عمومی از جمله مأموریت‌های حکمرانی می‌داند و "صداقت" به عنوان یک اصل شفافیت اطلاعات در قلمرو حکومتی حضرت علی علیه‌السلام مطرح بوده و نجات انسان را در رعایت آن می‌داند.

شکل ۳؛ مضامین سطح اقدامات عملی

در زمینه اقدامات عملی، یک حکمران اسلامی در ابعاد سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی؛ تنها تأمین امنیت، رفاه جامعه و رشد و توسعه اقتصادی هدف نیست. بلکه رشد اقتصادی و تأمین امنیت و رفاه جامعه، راهبرد برای هدف "تعالی انسان" است که بعد معنوی و مادی انسان را هم شامل می‌شود. با توجه به نقش مردم در حاکمیت، «مردم» اصلی‌ترین سرمایه محسوب می‌شوند؛ بنابراین تقویت بنیان‌های اجتماعی و حفظ اعتماد فی‌مابین ساختارهای حکومتی و مردم از مهم‌ترین برنامه‌های حکمرانی در قلمرو حکومتی حضرت است. تحکیم بنیان خانواده، تحکیم برادری و تعاون در جامعه و تأمین اجتماعی برای همه و حمایت از مستضعفان و محرومان و

تشکیل اتحاد ملل اسلامی و شکل‌گیری وفاق عمومی و اعتماد آفرینی از جمله این راهبردهای تأمین سرمایه اجتماعی است. فساد ستیزی و جدیت در حفظ بیت‌المال چه در میدان نظر و چه در میدان عمل، یکی دیگر از ویژگی‌های بسیار شاخص حکومت علوی است که او را در همه قرون مشهور کرده است.

شکل ۴. مدل حکمرانی تراز اسلامی مستخرج از عهد مالک‌اشتر مبتنی بر مبانی نظری

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

امام علی علیه‌السلام در نهج‌البلاغه با تلاش فکری و عملی به بررسی مسائل و مشکلات حکومت پرداخته و شیوه‌های حکمرانی مطلوب را عملاً در جامعه پیاده می‌کرد، تا آنجا که در دوران حکومت‌داری حضرت "عدل و عدالت" برای همه به صورت یکسان برقرار می‌شد، لذا در پژوهش حاضر هم مقوله «عدالت‌گستری و عدالت‌خواهی» بیشترین فراوانی را از میان سایر مقوله‌ها به خود اختصاص داده است. حکمرانی اسلامی در قلمرو حکومت حضرت با تکیه بر الزامات و مبانی هستی‌شناختی اسلامی، همسو با اهداف حکمرانی در نهج‌البلاغه در ذیل اهداف اخلاقی - معنوی، تکاملی، غیر سودمحورانه فرد و گروهی و در شکل امت دینی اسلامی نگریسته شده است. مقصود حکومت همان تحقق حاکمیت الهی و اصول معنوی، آرمانی، اخلاقی، و متعالی اسلامی در جهان است. حضرت امیر علیه‌السلام با نگاه ماورا زمانی و مکانی و به صورت کاملاً آینده-گرایانه الزامات امروزی مرتبط با حکمرانی همچون: دوسویه بودن روابط مردم و حکومت، تعامل و شراکت مردم و گروه‌ها، پاسخگویی و شفافیت اطلاعاتی، بصیرت‌اندیشی، شایسته‌سالاری، اهتمام به پیشرفت علمی، شکل‌گیری وفاق عمومی، فقرزدایی و توسعه اقتصادی، ثبات سیاسی، فساد ستیزی، قانون‌گرایی، عدالت‌محوری و نظارت‌گرایی حکومت را در مدل حکمرانی الهی گنجانده است. پژوهش حاضر در ارزش‌هایی با تم اخلاقی، نظیر: مسئولیت‌پذیری، پاسخگویی، حکومت قانون، عدالت‌ورزی، دادرسی عادلانه، حق اظهار نظر، مشارکت، کنترل و مبارزه با فساد و شفافیت با پژوهش موسوی (۱۳۹۷)؛ با اهداف اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، اقتصادی، نظامی در حکومت دینی، در پژوهش کمالی (۱۳۹۶)؛ با ارزش‌های اجتماعی نظیر، عدالت و برابری، حساب پس‌دهی و پاسخگویی، مشورت و اجماع، و ارزش‌های اخلاقی همانند صداقت و راست‌گویی، اخلاص، اخوت و برادری، در پژوهش فالح سالم الکھتانی (۲۰۱۴)؛ در ارزش‌هایی چون عدالت، پاسخگویی، شفافیت، در پژوهش عبدالرحمن بن عبدالعزیز العقبیل (۲۰۱۹)؛ مشابه است. اما به بعضی از مضامین اخلاقی، عملی، و کاربردی فقط در پژوهش حاضر توجه شده است که عبارت‌اند از: جهاد با دشمنان، نظارت‌گرایی، شایسته‌سالاری، اهتمام به پیشرفت علمی،

بصیرت‌افزایی، آخرت‌گرایی، خدامحوری، ثبات سیاسی، حفاظت از بیت‌المال، شکل‌گیری وفاق عمومی، استفاده بهینه از منابع. به منظور بهبود ارزش‌های عمومی کارگزاران پیشنهاد‌های زیر به تفکیک مضامین فراگیر ارائه شده است:

مضمون اصول اخلاقی حکمرانی

زمینه‌سازی توسعه و ژرف‌اندیشی عقلانیت تهذیب یافته، معنویت‌گرایی و اخلاق دینی، رشد و تعالی و سعادت انسان. گسترش برخورداری از زندگی بانشاط، ایمن و سالم، عادلانه، آزاد و کریمانه.

مضمون سیاست‌های کلان حکمرانی

برقراری شرایط امر به معروف و نهی از منکر برای مردم و نهادهای عمومی در حوزه نظارت و کنترل فعالیت‌ها و عملکرد در راستای ارتقای سطح عملکردی حکومت. سازوکار بررسی قانون‌گرایی و شناسایی انحراف از آن، سازوکار برخورد با قانون‌گریزان. تنبیه، توبیخ و قاطعیت در برابر متخلفان در حوزه نظارت و کنترل.

مضمون اقدامات عملی حکمرانی

دسترسی مردم به مدیران و فضا‌سازی امن و سهل برای بیان مسائل و مشکلات مردم. شوراهای فراگیر در بخش‌های مختلف محلی، منطقه‌ای و ملی و امکان حضور و فعالیت خبرگان در نظام شورایی و فرهنگ توجه به منافع ملی در برابر منافع بخشی. شفافیت مالی، بررسی و مبارزه با تخلفات مالی، آشنایی مردم و کارگزاران با منکرات. ارتباط مردمی و حضور حکومت در میان مردم، امکان دریافت نظرات مردمی و پیگیری و پاسخگویی به آنها، حداکثرسازی مشارکت نهادهای عمومی و نخبگان در حوزه تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی.

در پایان محقق پیشنهاد می‌کند:

- مسئولان کشور باید در تلاش باشند تا الگوهای غنی حکمرانی اسلامی را مورد مطالعه قرار داده و در سازمان‌ها نهادینه کنند.

- مدیر در جامعه اسلامی باید به دستورات بزرگان دین اعتقاد راسخ داشته باشد و در گفت‌وگوها و عمل، طبق فرمایشات، ارزش‌ها و دستورات آنها عمل کند.
- همچنین با توجه به اهمیت نظریه‌پردازی بومی پیشنهاد می‌شود که دانشمندان و دانش‌پژوهان عرصه مدیریت دولتی به منظور بهبود تصویر موجود و تقویت باور به توانایی بومی، می‌توانند در این حوزه ورود پیدا کنند.
- باهدف به کارگیری ایده‌های مختلف در جامعه، و بهره‌مندی از تجربیات و نظرات نخبگان و نهادهای مردمی، باید شرایط مناسب برای تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی فراهم شود.
- ارتقای عملکرد حکومت، کاهش فساد، افزایش اعتماد عمومی، ترویج مشروعیت نظام را به دنبال خواهد داشت.
- باید در خصوص شناخت دو مفهوم معروف و منکر، بین جامعه و نهادهای فرهنگی تلاش کرد، تا فرهنگ‌سازی شود.
- سامان‌دهی در حوزه روابط قوا، به‌عنوان بهترین راهکار برای رفع تعارضات و اختلافات در نظر گرفته شود.
- تمام مطالعات و پژوهش‌ها با محدودیت‌های مواجه‌اند و پژوهش حاضر نیز از این قاعده مستثنا نیست. از جمله محدودیت‌های پژوهش حاضر، محدودیت روش شناختی است، در پژوهش حاضر از روش کیفی استفاده شده است، از این رو، یافته‌های پژوهش حاضر به‌راحتی تعمیم‌پذیر نیست.

منابع

- ابطحی، سید مصطفی و همکاران (۱۳۹۷)، بررسی و تبیین حکمرانی شایسته در رویکرد حکمرانی نظام جمهوری اسلامی ایران، *فصلنامه راهبرد سیاسی*، سال دوم، شماره ۵، ۳۰.
- حمیدی، کامبیز و همکاران، (۱۳۹۸)، مدیریت و حکمرانی در اسلام از منظر نهج البلاغه، *فصلنامه رویکردهای پژوهشی نو در علوم مدیریت*، سال دوم، شماره یازدهم، ۲۲۶-۲۲۸.
- خاشعی، وحید و همکاران (۱۳۹۳)، تبیین ابعاد حکمرانی متعالی مبتنی بر سیره حکومتی امام علی، تلفیق رویکرد اجتهادی و تحلیل محتوا، *پژوهش‌های علم و دین*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگ، سال پنجم، شماره دوم، ۸۵.
- دانایی فرد، حسن؛ مظفری، زینب، (۱۳۹۳)، ارتقاء روایی و پایایی در پژوهش‌های کیفی مدیریتی: تأملی بر استراتژی‌های ممیزی پژوهشی، *پژوهش‌های مدیریت*، سال اول، شماره اول، ۱۴۷.
- دشتی، محمد (۱۳۸۵). *نهج البلاغه*، قم، مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمؤمنین.
- سردار نیا، خلیل‌الله و همکاران (۱۳۹۳)، تبیین حکمرانی خوب در نهج البلاغه با رویکرد روشی زمینه‌گرا، *مجله مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز*، دوره ششم، شماره چهارم، ۳۸.
- صالح نیا، علی؛ احمدی، رضا (۱۴۰۱). شناسایی و اولویت‌بندی چالش‌های حکمرانی در جمهوری اسلامی ایران. *فصلنامه مطالعات راهبردی*، دوره ۲۵، شماره ۵۹، ۸۹-۱۲۶.
- عابدی جعفری، حسن و همکاران (۱۳۹۰)، تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی، *اندیشه مدیریت راهبردی*، سال پنجم، شماره دوم، ۱۷۸.
- قلی‌پور، رحمت‌الله، (۱۳۸۵)، تحلیل و امکان‌سنجی حکمرانی خوب در ایران. تهران، *دانشگاه علامه طباطبایی*، ۱۱۷-۱۱۸.
- قهرمان، میثم (۱۴۰۱). حکمرانی اسلامی با بهره‌گیری از رویکردی غیر معرفت‌شناختی. *دولت‌پژوهی*، دوره ۸، شماره ۳۰، ۲۹۳-۳۲۱.
- کمالی، علیرضا، (۱۳۹۶)، بررسی اهداف حکومت دینی از دیدگاه نهج البلاغه، *فصلنامه علمی پژوهشی پژوهش‌های نهج البلاغه*، سال شانزدهم، شماره ۵۴، ۱۱۳.
- متفکر، حسین؛ بهاروندی، سهیلا (۱۴۰۱). ارائه مدل مؤلفه‌ها و شاخص‌های حکمرانی اسلامی بر اساس تحلیل نظر خبرگان و کارشناسان حکمرانی مطلوب، *نشریه حکمرانی متعالی*، شماره ۱۰.
- محمدی، حسین، (۱۳۹۸)، پاسخگویی و حکمرانی مطلوب در حکومت دینی، *حکومت اسلامی*، سال بیست و چهارم، شماره چهارم، ۵۷.

موسوی، سید زین‌العابدین و همکاران (۱۳۹۷). نقش اخلاق اسلامی در حکمرانی مطلوب، پژوهش‌های اخلاقی (انجمن معارف اسلامی)، دوره ۸، شماره ۳۲.

یوسفی شیخ رباط، محمدرضا؛ بابایی، فهیمه، (۱۳۹۴)، طراحی مدل حکمرانی خوب بر اساس نامه مالک‌اشتر و مقایسه آن با اصول حکمرانی خوب بانک جهانی، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، سال پانزدهم، شماره ۷۵، ۱۱۶.

Al-Kahtani, Faleh Salem, (2014), Corporate governance from the Islamic perspective, **arab law quarterly** 28.3, 231-256.

Algar H, (2008), The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini 's Works, **International Affairs Department**, p:52.

Attride-Stirling, J, (2001), Thematic Networks: An Analytic Tool for Qualitative Research, **Qualitative Research**, pp, 385-405.

Bin Abdulaziz Alaqil, Abdurrahman, (2019), Islamic Shari'ah and the Principles of Corporate Governance: An Introduction, Research in Corporate and Shari'ah Governance in the Muslim World: Theory and Practice. **Emerald Publishing Limited**.

Jamshidi, M, H & Safari M, (2016), Principles of good governance in the "Charter of Malik al-Ashtar" Comparative Analysis of Good Governance Indicators of the World Bank and the Mundane Aspects of Alavi Governance in the Charter of Malik al-Ashtar, **international journal of humanities and cultural studie**, p,640.

Jennifer, F., & Eimear M, (2006), Demonstrating Rigor Using Thematic Analysis: A Hybrid Approach of Inductive and Deductive Coding and Theme, Development, **International Journal of Qualitative Methods**, 5(1).

Kjaer, A, M & Golshan, Tr, E & Adousi, (2007), A. Governance: Key Concepts, **Higher Institute of education and research on management and Planning, Tehran**,5(1), P,3.

Strauss, A. L, (1987), An Introduction to Codes and Coding, **Qualitative Analysis for Social Scientists**, Cambridge University Pressm, 58-27.

Yousefi Sheikh Rabat, M. R. & Babaei, F, (2018), The Survey of good governance based of the Malek Ashtar letter, **Quarterly Journal of Nahjolbalaghe**, volum 6, Issue 21, p, 116.

